

HAZAFIÚI MAGYAR TÁRSASÁG (1779–1780)

1779 tavaszán egy középkorú francia nyelvtanár, Nicolas Hyacinthe Paradis kereste fel Bessenyei Györgyöt és Barcsai Ábrahámot Bécsben. Elmondta, hogy főtítkára a hessen-homburgi őgróf által az ő kezdeményezésére 1775-ben létrehozott „Société Patriotique”-nak. Most tudós literátorokat keres, hogy ilyenekből pl. Magyarországon vagy Horvátországban a nemzetközi kapcsolatokat ápolni kívánó társaságnak egy „filiáléját” hozza létre.

Bessenyeiben az utóbbi években érelődött az a gondolat, hogy a hazai nyelv és tudomány ápolására „közerőt”, társaságot kellene létrehozni. 1777-ben megjelent a Ratio Educationis, Budára került az ország természetes központjába, az egyetem. Mária Terézia ugyan éppen mostanában makacsul elutasított minden kezdeményezést magyar tudományos társaság létrehozására. De hátha ebben a formában sikerülne Pesten és Budán összefogni a testőrírókat, a pálosokat, piaristákat, az egyetem néhány magyarérszerű tanárát, a református kollégiumok professzorai közül egyet-egyet, valláskülönbség nélkül, a tolerancia jegyében? Vezetőül önként kínálkozik a mindenki által tisztelt Orczy Lőrinc. – Bessenyei leutazik a franciával Pestre, felbízta barátait, híveit. Megindul a tervezés és szervezkedés. A kezdeti sikerrel kecsegtető lépések után Bessenyei 1780 őszén végleg feladja tervét és a *Hazafiúi Magyar Társaság* emléke is homályba vész . . .

*

Tudománytörténetileg érdekes elmondani, milyen hézagos, bizonytalan adatok, vélekedések, milyen sorrendben és összefüggésben merültek fel e kétségtelenül jelentős kezdeményezésről, a magyar irodalmi köztudatban. Hogyan merül fel a képe, hogyan torzul el, hogy napjainkban is még torzán szerepeljen a Magyar Tudományos Akadémia legújabb történetében. A rövid, de tanulságos tallózás után kísérletet teszek arra, hogy rekonstruáljam a Bessenyei György nevéhez fűződő tiszteletreméltó erőfeszítés valóságos történetét.

Bessenyei maga, tudtommal, sohasem említi a *Hazafiúi Magyar Társaságot*, (a továbbiakban HMT), egyetlen levélben, írásában sem, kivéve az 1961-ben előkerülteket. Ez elég különös, hiszen még bihari magányában is foglalkoztatta a gondolata. Kazinczy Ferenc, a nagy kortárs és utód, évtizedeken át szervezte irodalmi életünket, de erről ő sem tud. Még akkor sem mond semmit ilyen kezdeményezésről, amikor 1791-ben Batthyány–Strattmann Alajosnak, pártfogása reményében, egy magyar költői társaság tervezetét terjeszti elő és Bessenyeiről és Beleznai Miklósról beszél, de csak mint példákra író és mecénás kapcsolatára.

Kreskay Imre pálos szerzetes, 1778-tól a pesti rendház könyvtárának őre, szinte két évszázadon át az egyetlen beszédes szemtanúnak számított a HMT ügyében. Iratai közt hátrahagyott egy *Tiszt. Horányi Elekhez Pestenn 1779* c. költői levelet. Ebben két fontos dolgot újságol örömmel. A fontosabbik az, hogy Bessenyei György megtért, vagyis katolizált (1779 augusztusában), a másik, hogy ő, Kreskay, Bessenyei György és még mások, kiket nem nevez meg, egy HMT-ot szeretnének felállítani Pesten és a volt testőrt küldték Bécsbe a vállalkozás „szerentsés végére” hozhatására. – Alapos okunk

van feltételezni, hogy e levél sokkal később keletkezett és szerzője csak visszadatálta. Hiszen, ha Kreskaynak csakugyan volt köze a nem mindennapi kezdeményezéshez, vagy legalább mint pálos hallott a dologról, tudnia kellett, hogy a tervezett társaság alapszabályait Horányi Elek írta le saját kezével. Éppen neki szükségtelen volt 1779 nyarán „elűjságotlani” a hírt. De Kreskay feljegyzései között található pontosabb magyarázat is. Ez az első pesti összefüggést 1779 május 10-ére teszi és 7 társról beszél. „Bessenyei György Ur a harmadik ülésből Bétsbe küldetett egy királyi kegyelmes Engedelemnek kinyerése végett: kinek Bétsben történt hosszas maradásával s igyekezetének megátoltatásával dugába dőlt az egész elintézett dolog.” Kezd tehát kialakulni a magyar törekvés Bétsben történt elgáncsolásának legendája. József idejében katolikus körökben könnyen ment az ilyen, különben is tényleg sok magyar törekvést gáncsoltak el Bétsben.

Ányos Pál, aki Bessenyei mellett a titkára lett volna az új társaságnak, 1782. augusztus 23-án Orczy Lőrincnek egy verselő társaságról ír, melynek Orczy az elnöke, ő a titkára lenne. Ilyen társaság működéséről azonban nem tudunk. – 1790 nyarán Batsányi János levelet küld a vidéki magányban élő Kreskay Imrének s ebben arról tudósítja, hogy mások mellett ő is kísérletet akar tenni a nagy nemzeti felbuzdulás közepette magyar tudós társaság létrehozására. Tudjuk, hogy Révai Miklós buzgólkodásiban vett részt, és ők szerették volna megnyerni tervüknek Sándor Lipót főherceg támogatását. Erről írhatott az elvesztett levélben, mert most Kreskay összeszedi emlékezetéből, amit még tud, vagy tudni vél. „En emlékeztetném hajdani igyekezetünkről, nem keveset tartok a Pártfogásnak kérelmétől. Tudjad: hogy még 1778-ban Bessenyei Györggyel Barátságba lépve . . . első voltunk ketten, akik illy Tudós Hazafiúi Társaságot igyekeztünk felállítani.” Heten voltak szerinte az alapítók: Rác Sámuel, Fejér Antal, Glosius Sámuel, Horányi Elek mint tanácsosok, Ányos Pál „secret”, Bessenyei György „agens” és „En Actuarius”. Elnöknek Orczy Lőrincet kéri fel. Főurak pénzt is ajánlanak, 5000 rénes forintról esik szó. Beleznai Miklós házánál tartanak néhány ülést (ő szemben lakott a pálosok pesti rendházával). „. . . a Protectionak kinyeréséért Bétsbe küldöttük Bessenyei Györgyöt, ki is közölvén dolgát Kollárral, a Bétsi tszásári könyvtartó háznak gondviselőjével és közbenjárását kérvén, meg-talattatott, mert az említett Kollár II. Józsefet tudosítottván és már a következő Udvari Politikát (Batsányi javítása ez utóbbi szó eredeti alakját olvashatatlaná tette utólag, lehetett az practica is!) s Hazánk romlására kidolgozott Maximákat elől látván, szép igyekezetünk sinőriját el-vágta, sőt Bessenyeit vice-Bibliothecarius névvel Bétsben fogta.”

Itt láthatjuk már kialakult formájában a Kollár Ádám elgáncsoló szerepéről szóló legendát, mely különben minden alapot és valószínűséget nélkülöz. – A további nyomok még inkább irodalmi köztudatunk hézagos, meg-megszakadó folyamatáról vallanak. Az maga is különös, hogy az 1790/91-es nagy szellemi felbuzdulás tengernyi röpiratában, de a levelezésekben is, Kazinczyt és Kreskayit kivéve senki nem említi Bessenyei György nevét. Filozófiai töprengéseinek szárnyalását nálunk kevesen követték, nem is értették, azonban a magyar nyelv jogaiért, szerepéért folyó harcban, annak egy fontos szakaszában, legalább is különös ez a teljes hallgatás. Batsányi 1788-ban tanulmányt ír róla. De mikor a *Kassai Magyar Museum Bévezetésében* (1788) és a Forgách Miklós grófhoz intézett nyílt levélben (1790) felveti a magyar tudós társaság gondolatát, nem említi a HMT-t mint érdemleges kezdeményezést. Csak egy jóval később, 1808-ban kelt feljegyzésében, majd ennek Párizsban papírra vetett folytatásában írja, hogy Orczy Lőrinctől és másoktól is hallott ő annak idején a dologról.

Hessen-Homburgot, Paradist, Bessenyei francia nyelvtanár ismerősét, senki sem emlegeti. Erre a nem lényegtelen részletre Kreskay sem akar emlékezni. Pedig az alapszabály-tervezet latinul és magyarul is világosan beszél arról, hogy a magyar tudósok a hessen-homburgi „Société Patriotique”-hoz akarnak csatlakozni. Horányi Elek egy ízben (1782), Martinovics Ignác több ízben (1786, 1789, 1791) használják egy-egy könyvük címlapján a nevük után, hogy: a hessen-homburgi, a bajor választói és a svéd királyi társaságok tagja. Ez akkoriban nem tűnt fel, igen sok apró „társaság” volt, akadémia-féle, szerte Európában, és a tagságot többnyire nem volt nehéz megszerezni. Martinovics pl. Maximilian Lamberg gróftól kapta, akinek díszes „bianco” tagsági oklevelei voltak, amelyekre csak a nevet kellett szépen beírni. – Hogy Hessen-Homburgra nem akarnak emlékezni,

érthető. Egy Habsburg-főherceg támogatását a magyar tudós társaság ügye megbírta és megkívánta: de egy más természetű, méreteit tekintve is csekélynek tűnő (az „örgrófságnak” 7000 lakosa volt!) külföldi függőséggel nem volt kedvük eldicsekedni magyarjainknak 1790 táján. Révai Miklós a *Jámbor Szándék* előszavában tömören csak ennyit ír: „Úgy fordulnak önként az idők, hogy amit régtől óhajtottak a közboldogulás után szívből sóhajtozó jámbor fiaink, úgymint a Magyar Nyelv művelő Tudós Társaság, ennek felállíttatása iránt teljes bizalommal lehetünk.” Feltételezhette-e Révai, hogy kortársai tudják, milyen tervek születtek nem sokkal azelőtt?

Az 1794 után támadt temetői csendben 1798-ban Schedius Lajos összegezi egy német folyóirat számára, a Jénában megjelenő „Allgemeine Literatur-Zeitung” „Intelligenzblatt” c. mellékletében, amit a magyar irodalomról, tudományos törekvésekről 1772-től kezdve az *Uránia* c. folyóiratig tudni lehetett. Sem ő, sem Pápay Sámuel, sem a tübingai pályaművet kidolgozó Kazinczy nem tudnak a HMT-ről. Fenyő István könyve alapján elmondhatjuk, hogy a magyar „irodalmi respublica” tudatából 1830-ig teljesen kiesett a nevezetes kísérlet emléke. 1833-ban Döbrentei Gábor *Tudós Társaság keletkezése Magyarországon* címen minden általa ismert előzményt felsorol, de ezt nem. Igaz, hogy a *Jámbor Szándék*-ról sincs egy jó szava se. Toldy Ferenc irodalomtörténeti és Závodszy Károly monográfiája 1872-ben hallgatnak róla.

1899-ben Csaplár Benedek az ItK-ban *A Horányi Elek tervezete* c. alatt a jeles piarista kallódó kéziratot hagyatékából szerencsére publikálta a HMT alapszabály-tervezetét latinul és Ányos Pál magyar fordításában. A magyar szöveg világosan kimondja: „... ezen egész Magyar Társaság tagjává tétetik az Európai Nagy Tudós Társaságnak, mely ... fő gyülekezeteit Hessen-Homburgban ... tartja ...” Az éppen meginduló filológiai kutatás nem veszi észre ezt a nem lényegtelen mozzanatot. A fő forrás nem is Csaplár közlése, hanem Kreskay lesz, akinek hagyatékát Hattyuffy Dezső 1904-ben kiadja. Az érdeklődés középpontjába – további fogózó hiányában – a nevezetes terv meghíusulásának feltehető okai kerülnek. – Császár Elemér 1909. november 2-án tartott akadémiai székfoglalójában (*Bessenyei akadémiai törekvései, 1910.*) igen részletesen, 20 lapon, foglalkozik az alapszabály-tervezettel és Kreskay közléseivel, de látszólagos alaposága mellett helytelen eredményekhez jut el. Bizonyítás nélkül a tervezett társaságot megalakultnak és élőnek tekinti: „Ez volt az első magyar akadémia, ... amely ha rövid ideig is, magánjellegét le nem vetve, s hivatalosan el nem ismerve, de élt ... a valóságban ...” Ezen mesterségesen utólag életre galvánzott társaságnak természetesen szintiszta magyarnak kellett lennie: „Az alapszabályok 7. pontja megengedi ugyan az idegen nyelvű munkásságot is ... de ez a pont megokolatlanul került a szövegbe (A kiemelés tőlem: N. L.) s a tervezet többi pontja ezt a kiterjesztést egészen figyelmen kívül hagyja.” Pedig Császár Elemérnek olvasnia kellett a 8. pontot, mely Hessen-Homburgról szól s megokolásnak éppen elég.

A XVIII. század magyarjai és mi most a XX. században nem találunk kivétlenül a nemzetközi kapcsolatokban, 1909-ben azonban jobbnak látta a kutató megkerülni a kényes kérdést és inkább a meghíusulás okát igyekszik megtalálni. Nem vádolja meg Kollár Ádámot, pedig ez volt a kényelmesebb módszer. Annak próbált utánajárni, hogy Bessenyei írásban nyújtott-e be engedélyezési iránti kérvényt. Kérésére olyan szakemberek túrnak fel minden lehető iratcsomót mint „Károlyi Árpád udv. tanácsos, levéltár-igazgató, Takáts Sándor akadémiai tag és Szeffü Gyula fogalmazó urak”. Mivel semmi nyomra nem lelhetni, Császár feltételezi, hogy az elutasítás éppoly bizalmas, személyes úton történt meg, mint a kérés előterjesztése. – 1936-ban Csóka Lajos *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám* c. igen alapos műve a legtöbbet mond el a magát hungarusnak valló Kollárról és kétségtelenné teszi, hogy ő nem lehetett a magyar terv írásója.

A Bessenyei-kutatás egyik érdekessége, hogy 1890 és 1972 között 25 szerző 33 tanulmányt szentel az *Ágis Tragédiájá*-nak (ennyit és ennyi hévvel egyetlen magyar drámát sem elemeztek!), ugyanakkor az akadémiai terv nem vált ki ilyen érdeklődést. Gálos Rezső (1948), Szauder József (1953) és Waldapfel József (1954) józan, tartózkodó hangon mondják el – Császár nyomán – amit tudni kell, Kollárt nem vádolva további bizonyítékok híján. E sorok írója 1960-ban *Bessenyei és a német felvilágosodás* c. tanulmányában a kulturpolitikai koncepció egészének összefüggéseit vizsgálja s nem tud mit kezdeni a Hessen-Homburgra tett utalással.

1961-ben végre Denis Silagi közöl egy cikket *Zur Geschichte der ersten madjarischen gelehrten Gesellschaft (1779)* címen (Südostforschungen, 204–224) a darmstadti Hessisches Staatsarchivban talált eddig ismeretlen dokumentumok alapján. Silagi joggal megrója a magyar kutatást, de a megtalált dokumentumokat, többek között 3 Bessenyei levelet, ő sem értékeli kellőképpen. – Sajnos, Silagi cikkét nálunk kevesen olvassák és a régi téves legendák továbböröklődnek, belekerülnek kézikönyveinkbe. A Magyar Irodalmi Lexikon-ban az Ányos Pál címszóból még mindig arról értesülünk, hogy ez a HMT a francia akadémiák mintájára szervezendő testület, hogy a terv Mária Terézia elutasító magatartása miatt bukott meg s ez döbbsenti rá Ányost, hogy a fennálló rend sem a tudomány, sem az irodalom, sem a nemzeti nyelv fellendülését nem támogatja. – Dümmerth Dezső *Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar–habsburg viszony tükrében* (FK. 1966. 391–413) c. cikkét főleg Kollár Ádámnak szenteli és Kreskay közléseit kritikátlanul átvéve ismét az ausztrószlavizmus ősenek megtett Kollárt vádolja meg a magyar akadémiai terv meghiúsításával.

Magam próbáltam Silagi közlései alapján további következtetésekhez eljutni (franciául a „Mátrafüred II” konferencián, 1972, magyarul az *Alföld* c. folyóiratban, 1972), az eredmény: a tudomásul nem vétel. Legalább is erre mutat, hogy *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada* c. reprezentatív kötet 1975-ben, bevezető fejezetében, sajnos ismét számos tévedést örökít az utókorra – megtehetővé a kötet tekintélyével. A fejezet szerzője ismeri ugyan felületesen Silagi közlését, de a német társaság jellegét már nem. Egyébként a tényekkel nem törődve kategorice kimondja Bessenyeiről: „1779-ben megalapítja a HMT-t . . . Tagjai többek között Kreskay, Horányi, Ányos, Virág, Dugonics, Révai, Batsányi . . .” Silagi óta ismeretes a tervezett társaság teljes tagnévsora, de Kreskay, Virág, Dugonics, Révai, Batsányi nem szerepelnek rajta, utóbbi többek között azért sem, mert az alapítás időpontjában még csak egy nappal múlt el 16 éves! Az új akadémia-történet kitarthat továbbra is a feltételezés mellett, hogy „Mária Terézia pártfogását hiába próbálta Bessenyei megnyerni.”

*

A továbbiakban kísérletet teszek a HMT valóságos történetének felvázolására. Denis Silagi közleménye után van ugyanis még bőven tennivaló. Ő nem ír pl. részletesen a „Société Patriotique”-ról, céljairól és tényleges működéséről. Nem szól Paradis életútjáról. Silagit elsősorban Bessenyei emberi sorsa érdekli, az újonnan felfedezett dokumentumokat nem hozza kapcsolatba a magyar kulturális élet kialakulásával, az akadémiai gondolat kristályosodási folyamatával. Nem lehet helytálló az a megállapítás, hogy a Társaság alapításának gondolata Paradis-tól származik, hiszen a szándék érlelődött, sok kísérlet előzte meg a HMT tervét is. Silagi az első magyar tudós társaságról beszél, holott ilyen társaság valójában nem is alakult meg.

Ismerkedjünk meg először is Nicolas Hyacinthe Paradis úrral magával. – Voltaire 1767. augusztus 14-én így ír a XVIII. századról Galitzyn hercegnek: „Les grands talents sont rares, mais la science et la raison sont commune. Je vois avec plaisir qu’il se forme dans l’Europe une république immense d’esprits cultivés. La lumière se communique de tous les côtés . . .” Európa társadalmi és szellemi elitjének kultúráját, ízlését Párizs határozta meg e korban. A francia nyelv, az emberi szellem e legcsodálatosabb alkotása, terjeszti a világhosszúságot az egész kontinensen. Voltaire ugyenebben a levélben nála szokatlan szerénységgel hozzáfűzi: „Nous ne sommes pas faits en France pour arriver les premiers . . . Les vérités nous sont venues d’ailleurs; mais c’est beaucoup de les adopter.” A felvilágosodás sok alapvető gondolata valóban Angliából származik, de a franciák adják tovább kellemesebb formában a többieknek. És nemcsak Voltaire, hanem a francia szellemi proletariátus („prolétariat intellectuel”, ahogy Roland Mortier mondja egy helyen) számos képviselője, akik hazájukat elhagyva, nyelvtanárokként telepednek le főleg német földön és Északon, sokszor a hugenották által már előkészített, általuk felvirágoztatott udvarokban, városokban.

E nemes értelemben véve kozmopolita franciás századnak tipikus képviselője N. H. Paradis. Verdun-ben született, nem tudni mikor. Katolikus hitben nevelkedett. Valószínűleg még a 7 éves

háború kitörése előtt Berlinbe ment francia nyelvtanárnak. Megnősült és áttért Kálvin hitére, majd Paradis de Tavannes néven nemesi rangra emelte magát. (Mások is megtették ezt akkor, pl. Casanova, Seigneur de Seingalt néven.) A nagy háború kitörése után Köpenhágába ment nyelvtanárnak a katonai akadémiára. Nemsokára Frankfurtban találjuk. (Közben szülővárosában, Verdun-ben is megfordult arra a kócska hírré, hogy ott állás és örökség várja.) 1766 és 1779. január 14 között biztosan Frankfurtban élt és működött. Fennmaradt levelei becsvágyó, vállalkozókedvű, tehetséges és rendkívül érzékeny embernek mutatják. Sokszor panaszkodik arra, hogy irigyei vannak és hogy anyagi ügyekben nem tartják megbízhatónak. Ezt azért mondjuk el, mert ez a mozzanat szerepet játszik majd a magyar ügyekben is.

Paradis élénk tevékenységet folytatott mint nyelvtanító, publicista és tudományszervező. Mivel több mint egy esztendeig személyes kapcsolatban állt Bécsben Bessenyei Györggyel, nem lesz érdektelen egyetmást elmondani róla. Személye és közvetítése a magyar felvilágosodás nagy kezdeményezőjét konkrétan is bekapcsolja abba a „république immense d'esprits cultivés”, a művelt emberek hatalmas közösségébe, melyről Voltaire beszél. – Paradis nem volt jelentéktelen író. Műveit a kor lexikonai (Homberger–Meusel: *Das gelehrte Deutschland*, Lemgo. 1776) regisztrálják, neves német publicisták kritizálják. Már dán földön írt német és francia nyelvgyakorló könyveket. Legfontosabb vállalkozásai azonban folyóiratok. Alighogy Frankfurtba megérkezett, francia nyelven ad ki folyóiratot *Les Fastes du Gout ou les Nouveautés du Jour* (Az ízlés virágai vagy a nap újdonságai) címen. Ez 1771-ig jelent meg. Akkoriban 5–6 éven át fenntartani egy lapot már teljesítménynek számított. – Mit ígért és mit nyújtott a lap? Tájékoztatót a mesterségekről, a divatról, különösképpen azonban a filozófiáról, a matematikáról, mechanikáról, történelemlről, erkölcsről, költészetről, mindenféle művészetekről, de a színházakról és a mezőgazdaságról is. A tudományos beszámolók közé apró verseket, anakdotákat kevert. Ismertette Lessing *Die Juden* és a *Minna von Barnhelm* c. drámáit, Wieland *Combabusát*, közölt hódoló verseket Voltaire címére.

1775 és 1778 között *Geist der Journale* (Az újságok szelleme, vagyis kivonata) c. alatt most már német nyelven ad ki folyóiratot a francia. Ennek célkitűzése lényegileg azonos a közben megalapított hessen-homburgi társaságával, vagyis nemzetközi tudományos „referáló” orgánum kíván lenni. 15 tudományterületen közöl összefoglalókat a különböző lapokból, külön fejezetet szentel a már meglévő hasonló referáló lapok anyagának, így a berlini *Allgemeine Deutsche Bibliothek*-nek, a *Journal des Savans*-nak, az *Année Littéraire*-nek és a *Gelehrte Neuigkeiten aus London*-nak. A feladat óriási és nyilvánvalóan meghaladta Paradis képességeit és munkabírását. Emleget ugyan egy Stephan Brandt nevű szerkesztőtársat és biztosan voltak más munkatársai is. Lényegileg a folyóirat megléte teszi egyáltalán lehetővé a társaság létrehozását. A korban nem volt ez szokatlan. Nálunk is jelentet meg Kollár Ádám és Tersztyánszky Dániel 1771 és 1776 között egy folyóiratot, mely mögött több munkatárs áll. Magukat „társaság”-nak, (Gesellschaft) nevezik, anélkül, hogy valójában társaságot alkotnának, mert azt nem volt szabad.

A kor legnagyobb német publicistája, az élehangú plebejus demokrata Christian Friedrich Schubart tollára veszi 1775-ben nevezetes *Deutsche Chronik*-jában Paradis folyóiratát: „Mittelmässiges Zeug mit sauberen Typen auf schön Papier hingedruckt. Den Fünftelsaft aus allen Journalen herausziehen, dazu gehört mehr Kenntniss der Scheidungskunst, als diese Herren besitzen. Der Ton vollends wie kriechend, wie ceremoniös, wie geschleppt, wie undeutsch! Kurz, dieser erste Band verspricht weniger als einen Geist der Journale, es ist ein Topf voll französischer Brühe, darin eine Linse schwimmt.” – Schubart Johann Sebastian Bach és Klopstock művészetéért, a Sturm und Drang íróiért lelkesedik. Tíz évig senyved majd Hohenasperg várában, mert bírálni merészeli a württembergi herceget. A megújuló német polgári irodalom a túlságosan erős francia hatás alól igyekszik megszabadulni. 1774-ben Goethe *Werther* c. regénye meghozza végre az első német világsiker az irodalomban. Schubartnak tehát nem tetszetik a kis német udvarok franciás kultúrája és Paradis német nyelvű újságjában is felfedezi a gyűlölt, hízelgő udvari stílust és az idegenszerű németiséget.

Paradis nem is a német polgári körök támogatását keresi, még a szabad birodalmi városban, Frankfurtban sem, hanem a szomszédos Hessen-Homburgban, ebben a törpe államocskában talál fegyvertársakat. Az őgrófságot 1685 után idekerülő hugenották virágoztatják fel. Részben most is ők a hangadók, s bizonyára az ő közvetítésükkel kerüli kapcsolatba Paradis V. Frigyes Lajos őgróffal, s veszi rá, hogy „Société Patriotique” néven alapítson egy különleges jellegű társaságot.

Ismerjük a társaság alapszabályait, 1776-ban nyomtatásban is megjelentek; *Etablissement Loix et statuts de la Société Patriotique de Hesse-Homburg pour l'encouragement des connoissances et des moeurs avec approbation et sous la protection de son Altesse Serenissime Monseigneur le Landgrave regnant* (Az ismeretek és az erkölcsök támogatására alapított hessen-homburgi Hazafiúi Társaság lényege, törvényei és alapszabályai). – A század optimista és egyben utilitárius szellemében fogant elképzelést kissé részletesebben kell ismertetni, mert ez már a HMT létrehozására döntő hatással volt.

Voltaire idézett mondatának szellemében megállapítja a nyilván Paradis által szerkesztett irat: Akik a tudományokat és művészeteket ápolják, egy nagy közösséget alkotnak („une République immense”), melyben kommunikáció hiányában mégis mindenki magára van hagyatva. Már régóta érzik, akiket érint, hogy egy központot kellene létrehozni, mely összekötne minden hasznos törekvést. Ez a vágy hozta létre a Társaságot. Más társaságok a tudományokat, művészeteket, a mezőgazdaságot, az erkölcsöket ápolják. Van olyan is, mely a nyelv ápolására jött létre, de eddig még nem volt egy sem, mely csupán csak a többiek szolgálatának szentelje magát.

Az ember arra van teremtvé, hogy társaságban éljen, a hasznos ember az egyetemes emberi társaság tagja, az egyetemes haza polgára (le citoyen de la patrie universelle). Ilyen értelemben nevezi a Társaságot „Société Patriotique”-nak (c'est que nous entendons par Patrie, et par Société Patriotique, une société d'hommes devoués au service de tous les autres hommes faits pour s'être d'une utilité réciproque). A különböző tudományos társaságok olyan mértékben hasznosak, amilyen mértékben sikerül munkáikat ismertté tenni. Viszont a földrajzi távolságok, a nyelvek különböző volta, a levelezés lassúsága, gyakran a kapcsolat hiánya és – nem orcapírulás nélkül mondják – a nemzeti előítéletek a hasznos ismeretek közismertté válása elé nehezen áthágható akadályokat gördítenek. Az új Társaság feladata tehát az egymástól távol működő társaságok között összekötő kapocs lenni. A hogyanról még lehet majd vitatkozni, most elég annyit kimondani, hogy ezen Társaságnak első kötelessége, hogy segítse az összes többi, hogy jó tanácsokat adjon mindenkinek és minden eszközt felhasználjon, hogy az ismereteket és minden egyes egyén tehetségét megismertesse és érvényre juttassa...

A különleges célnak megfelelő szervezeti felépítést nem volt könnyű megtalálni. Az alapszabály ismer belső és külső tagokat. A sajátos feladat szükségessé tesz egy erős és lehetőleg akcióképes központot: ez a hessen-homburgi „Chef Comité”. A külső tagok általában olyan tudós férfiak, akik valahol másutt valamely helyi tudós társaságnak már tagjai és az a feladatuk, hogy a saját társaságuk munkálatairól, eredményeiről a „Chef Comité” tájékoztassák. Ezt teszik a levelező-tagok is. Minden országban van egy megbízott („Commissionnaire”), akihez az azon országban élő külső tagok eljuttatják beszámolóikat s azok így egy csomagban jutnak el a Társaság örökös titkárához a központban – Amely városban vagy kerületben 10–12 tag él, azok bizottságot („Comité”) alkothatnak, igazgatóval és titkárral, és kéthavonta üléseznek. (Bessenyeiék esetében egy ilyen „Comité” létrehozásáról van szó!)

Az alapszabályok általános megfogalmazásokat tartalmaznak arról, hogy a Társaság gondoskodni kíván az összegyűjtött tudományos eredmények publicitásáról egyrészt egy külön kiadványban, másrészt a civilizált országok sajtójában általában. Konkrét utalás a Paradis által az alapítás időpontjában szerkesztett *Geist der Journale* c. folyóiratra nem történik. – Az alapszabályokhoz szerkesztettek egy „végrehajtási utasítást” („Instruction interprétative”) is. Ez előírja, hogy a Társaságnak legyen saját nyomdája. Itt évente többször jelentessék meg a Társaság Közlönyét („Mémoires”). Témaköröket javasol a tagok számára: ilyenek pl. a tudós társaságok története, kortárs tudósok életrajza, erkölcsnemesítő intézmények története, természettudományos megfigyelések, topográfiai

ismeretek az illető tag lakóhelyén, folyóiratokban megjelent tanulmányok kritikai rostálása, a tévedések helyreigazítása.

A műveltség a XVIII. század hetvenes éveiben egy főnemesi-nemesi-polgári elit révén először hatol be a földrész minden országába. Ez a „républiquee immense” kezdi magát érezni, szervezkedik, társaságokat alapít, folyóiratokat ad ki, vitatkozik, kritizál, így vagy úgy kételyeket ébreszt a fennálló rend, az egyház feltétlen tekintélyével szemben. Ezt a franciás műveltségű elitet világpolgári szellem élte, használni akar a köznek, hisz abban, hogy a hasznos ismeretek terjesztése a közjót előmozdítja. Számos vállalkozás igyekszik a felhalmozódó, megsokszorozódó ismeretanyagot rostálni, értékelni vagy ismertetni. Így pl. Berlinben Nicolai *Allgemeine Deutsche Bibliothek* c. óriási vállalkozása. A tudományos eszmecsere és ismeret-kicserélés, tapasztalatcsere ilyen széles körű, nemzetközi lehetőségét, tervét, tudtommal ez a mi Társaságunk veti csak fel. Hessen-Homburg a kontinens közepén fekszik s már azért is alkalmas a közvetítésre, mondják, pl. Madrid és Szentpétervár között.

Mit sikerült megvalósítani a kétségtelenül korszerű, nemes, de túlméretezett elképzelésből? Nem sokat. Az általunk is ismert néhány tény mindenesetre gazdagítja ismereteinket a korról és a magyar kulturtörténet szempontjából sem érdektelen. Az agilis Paradisnak, azonnal sikerül kapcsolatot teremteni két európai társasággal: a „Société Patriotique de Suède”-el és a „Société Électorale de l'économie rurale et des moeurs de Bavière”-rel. Mindkettő egy évtizeddel előbb alapított intézmény volt. A svéd ma is él. A bajor 1790-ben megszűnt. Az írásbeli megkeresésre mindkét társaság a szokásos hízelgő, „fentebb” stílusban siet válaszolni és biztosítani a főúri pártfogás mellett létrejött új társaságot a támogatásról. A hessen-homburgi társaság tagsági oklevelén ez a kapcsolatfelvétel egy kissé megtevesztő módon nyer kifejezést, amennyiben ott az szerepel, hogy e társaság együttműködik („affilié”) a másik két tekintélyesebb (mert királyi és választófejedelmi) társasággal. Az így megfogalmazott tagsági oklevél birtokában érzi magát feljogosítva a szerény Horányi Elek, még inkább a kevésbé szerény Martinovics Ignác, hogy műveiken a fentebb már említett titulusokat ragasszák nevük után.

Paradis széles körű levelezésbe fog. A fennmaradt iratok tanúsága szerint a kor jelentős tudásai közül Linné Uppsalából és Albrecht von Haller Bernből legalább is tanácsokat adnak a Társaság működésére vonatkozólag. Paradis javaslatára több ismert tudós embert, Linnét, Grandidier abbét, a strassburgi püspöki levéltárost, Lacépède grófot, Buffon tanítványát (1799-ben ő adja ki mestere összes műveit 12 kötetben) és más német és francia tudóst, nyilván írásbeli beleegyezésük alapján, a „Chef Comité” kinevezi tagnak. A Társaság ülésein (kettőnek ismert a jegyzőkönyve, a többről csak kivonatosan tudunk) Paradis az időközben meghalt tagok felett emlékbeszédeket tart. Így Hallerről 1776/77-ben, 1778. március 24-én pedig magáról Linnéről.

Hogy a Társaság tagjának lenni mit jelentett, azt ma nehéz megítélni. Anton Freiherr von Stoerck, a bécsi kórház főigazgatója mindenesetre ékes latin nyelvű levélben válaszol taggá történő kinevezése alkalmából és azt magas kitüntetésnek nevezi. A korban annyit emlegetett tudós világfő Maximilian Lamberg gróf (1729–1792) hatékonyan buzgólkodik a Társaság érdekében, levelezésben áll Voltaire-rel, Hume-mal, d'Alembert-rel és Algarottival. Ő közvetíti Ignaz von Born híres bécsi természetbúvár, a *Varázsfuvola* Sarastro-alakja mintájának, taggá való felvételét 1777-ben. Lamberg gróf a zsebében hord kitöltetlen tagsági okleveleket és ad belőle Martinovics Ignácnak, akit sokoldalú műveltsége miatt kedvel. De ugyanígy jut általa tagsági oklevél birtokába egy Franz Ortner nevű ember, aki egy Erdődy grófnő szolgálatában áll és a kor divatja szerint elmés mechanikus szerkezeteket állít össze. Ez a magyarázata Lamberg gróf szimpátiájának is, hiszen neki is, mint Kempelen Farkasnak is, ezek a feltűnést keltő szerkezetek, mint pl. a sakkozó „automata”, a vesszőparipája.

A Társaság tényleges ütőképes magvát természetesen csak a hessen-homburgi „Chef Comité” képezhette. Ennek tagjai Paradis mint örökös főtitkár mellett, Johann Heinrich Armbrüster, az őrgrof titkára, a Társaság pecsétőre, Elias Neuhoff történész, az udvari pap és más lelkészek és néhány hugenotta. Ezek közül igazán jelentős tudós a grófi gyermekek nevelője Adrien Marie Francois Verdy Duvernois volt, aki később a porosz akadémia rendes tagja lesz. A Társaság külön nyomdája úgy jön létre, hogy az ismert zweibrückeni (a korban divatosan Deux-Ponts néven volt ismert) nyomdaigazga-

tót rábírák, küldjön át néhány gépet és felszerelést Hessen-Homburgba. Hamarosan kiderült azonban, hogy kevés a nyomtatni való. Egy új módszert ígérő francia nyelvkönyv jön ki a prés alól, nyilván Paradis tollából, Duvernois ír a XV. Lajos korabeli francia katonatisztek haditetteiről, végül pedig 1779 és 1780-ban európai statisztikai zsebkönyvet adnak ki *Mémorial de l'Europe* címmel. A zwickbrückeni nyomdával véglegesen szakításra kerül a sor, mikor ezeknek látniuk kell, hogy a Társaság legfontosabb kiadványa Párizsban jelenik meg. Ez pedig a *Bibliothèque du Nord* 1778-ban 8 kis kötetben. Valószínűleg a „Comité de Paris” szerkeszti és az alapvető feladata, hogy a francia fővárosban az addig eléggé lenézett német irodalom legújabb eredményeit propagálja. A folyóirat nyújt is valamit: Goethe *Werthere*, Miller *Siegwartja*, Ch. F. Weisse tragédiái és néhány német tudományos kiadvány kerülnek ismertetésre, Jacobi és Hagedorn egy-két rövidebb verse francia fordításban, rövid elmélkedés a német költészetéről, sok érdekes hír az orosz és lengyel tudományos életéről, hiszen Európa északi részéről van szó, nemcsak német földről. Végül pedig mennyire jellemző a kis német udvarok légkörére! – beiktatják Párizs okulására Paradis versikéjét egy hessen-homburgi grófi csemete születésének örömeire.

1778 a legtermékenyebb esztendő a Társaság életében. Bár Paradis 1779 legelején átköltözik rövid időre Hessen-Homburgba, hamarosan egész családjával útrakél azzal a szándékkal, hogy újabb „Comité”-kat szervez a Habsburgok országaiban, esetleg Amerikában és Lengyelországban is. Egy Poche nevű udvari lelkész veszi át Paradis után a főtitkári tisztséget. A kiadványok elapadnak és Lamberg gróf megmaradt levelei a Társaság lassú elhalásáról tanúskodnak. – A legújabban előkerült dokumentumok viszont azt mutatják, hogy Paradis távoztával Armbrüster vette kezébe, még pedig erőlyesen, az ügyek intézését. Egyes jelek arra engednek következtetni, hogy Paradist maga az őrgrof küldte szervező körútra, hiszen a francia egyik levelében arra utal, hogy a Társaság protektora elutazása előtt az alapszabályokon sajátkezűleg bizonyos változtatásokat eszközölt, melyek talán a más országokban alakítandó „Comité”-k létrehozását kívánták elősegíteni. De lehet, hogy Paradis jelenléte a kis udvarban valakinek már nem volt kívánatos . . .

Mielőtt azonban Paradis urat Bécsben viszontlátnánk, még egy rövid kitérőt kell tennünk a HMT történetének jobb megértése érdekében. Érdemes röviden és vázlatosan tájékozódni az akadémiai törekvések sorsáról a Habsburgok országaiban. Néhány közismert magyar előzményre itt nem szükséges kitérnünk. – A Rajnától keletre 1700 után Leibniz javaslatai alapján indul meg az akadémia alapítása. Még 1700-ban alapít az újdonsült porosz király Berlinben egy tudományos akadémiát, 1711-ben pedig Pétervárott jön létre egy sokkal erőteljesebb intézmény. Leibniz Lipót császárnak is javaslatot terjeszt elő, de ő a fenyegető spanyol örökösödési háború terhei miatt nem tartja kivihetőnek a tervet. Ezzel Bécs elmulasztja az utolsó lehetőséget egy központi tudományos fellegrár kiépítésére. – Mária Terézia okos államférfiit sokáig foglalkoztatja a gondolat. Gottsched, a lipcei irodalmi „diktátor” 1743-ban küld Bécsbe egy akadémia-tervezetet, de ezt Haugwitz gróf nem tartja keresztülvihetőnek. Egy Gottsched-tanítvány a klasszicista tragédia-írásban, Joseph von Petrasch, 1746-ban Olmützben magánkezdeményezésként rövid időre társaságot hoz létre „Societas Eruditorum Incognitorum in terris austriacis” néven. Statutumuk 32 pontos, kimondják, hogy tilos politikai és vallási kérdésekről vitatkozni. Referáló folyóiratuk is van 1747/48-ban is mindjárt az I. kötetben hírt adnak régi és új magyar írókról (*Nachrichten über alte und neue ungarische Schriftsteller*: a dolognak érdemes lenne utánanézni!) Ennek a Petraschnak küldi el Haugwitz a Gottsched-féle tervezetet, mire ő 1759-ben egy elaborátumot küld Bécsbe: „Vorschläge wie man neue gelehrte Akademien errichten und alte verbessern solle”.

1763-ban véget ér a szörnyű 7 éves háború. Bécs kezd kigyógyulni a háború okozta sebekből és megkísérli, hogy az egyre inkább széthúzó erőket kulturális téren az utolsó pillanatban még összekösse, valamiféle összbirodalmi eszméjében. Ezekben a tervekben szerepe van Kollár Ádám Ferencnek, Bessenyei György jóbarátjának. Valószínűnek tartom, hogy az 1770-ben előterjesztett elgondolás és terv egy „Academia Augusta” alapítása ügyében szintén a Kollár műve és nem a jelentéktelen Tersztyánszky Dániél. 1774-ben még egy kísérlet történik összbirodalmi tudós társaság létrehozására:

ebben Hell Miksának is szerepet szánunk. 1775-ben a magyar kancellária élénken tiltakozik és külön magyar akadémiát kíván. Bécs ezt a kívánságot mint „nevelés” dolgot elutasítja. – A kulturális központosítás jegyében indulnak meg a tanügyi reformmunkálatok is az egész birodalom számára, és feltehető, hogy Mária Terézia csak magyar tanácsadói sürgetésének okosan engedve adhatja ki a „Ratio Educationis”-t – címlapján a magyar címerrel – a magyar korona országaira szóló érvénnyel.

1777 a nagy fordulat éve. Az átfogó tanügyi reform körül heves eszmecserek támadnak. Akárhogyan is vesszük, szellemi pezsgés indul meg. Ehhez járul az egyetemnek Nagyszombatból az ország szívébe, a budai királyi várba való átköltöztetése. A kortársak azonnal vérmes reményeket fűztek a megújított, orvosi fakultással kibővített egyetem működéséhez, és ha ezek gyorsan nem is mentek teljesebbé, több más intézkedés révén Buda és Pest kezdett az ország fővárosa lenni. Bessenyei benne él a változás légkörében, valószínűleg sokkal többet tud Bécs terveiről Grass Frigyesné és Kollár révén sok más kortársánál.

Biró Ferenc kitűnő könyvéből most már világosan látjuk, mint érkezik el írónk filozófiai vívódásai-ban, érzelmi viharai-ban éppen 1777-ben ahhoz a ponthoz, ahol a megoldást csak a közösség, a társadalom, a nemzet kultúrája emeléséért vívandó harcban találhatja meg. A belső fejlődés egybeesik a nagy politikai döntésekkel s nem is lehet azoktól független. Kollár tanügyi reform-munkálatairól Bessenyeinek tudomása volt. Biztosan arról is, hogy Kollár barátaival *Anzeigen* cím alatt 1771–1776 között „honismertető” folyóiratot adott ki Tersztyánszky Dániellel együtt. A Budára helyezett egyetemhez neki is reményei fűződtek: a *Magyarság*-ban még az egyetemre szeretné bízni mint „közérőre”, a magyar nyelv ügyét. Ugyanebben az időben írja pilisi magányában szép levelét *A budai Nagytársaság Fő-tanítóihoz* s őket tartja elsősorban elhivatottnak a magyar kultúra előbbrevitelére. Ebben önmagában nem volt semmi különös: Göttingenben a „Sozietät der Wissenschaften” 1751-ben szintén mint az 1737-ben alapított egyetem „leányvállalata” jött létre. Közelebbről nézve, a budai egyetem akkor még nem alkalmas igazán magyar nyelvű tudományos élet szervezésére. Kevés a magyar professzor. Szerdahelyivel Bessenyeinek nincs kapcsolata, Dugonics Andrászt mint írórt nem becsüli sokra. A hozzá legközelebb álló Rácz Sámuel, a magyar nyelvű tudomány lelkes híve, még csak rendkívüli tanár s nincs elég tekintélye. – Irodalmi vagy tudományos egyesületnek, akadémiának viszont most már csak Budán és Pesten kell létrejönnie és nem Pozsonyban. És más szálak is vannak, melyeket össze lehetne fogni. Beleznai Miklós házában hivatalból is mint ágens sokat forgolódik Bessenyei. Ismeri feleségét, Podmaniczky Anna Máriát. Talán az ő biztatására írja 1777-ben *Anyai oktatás* c. művét. Ez a nagyasszony adja Bessenyei német nyelvű novelláját a szinte még gyermek Kazinczy Ferenc kezébe.

Ott vannak a pálosok. Ismeri őket évek óta Szluha Demeter testőrtársa révén. A cenzúra által nem engedélyezett műveinek kéziratát rájuk bízta. Biztosan e révén ismerkedik meg Kreskay Imrével, a pesti rendház könyvtárosával. Ányos Pállal szép, baráti költői leveleket váltanak. A pálosokhoz közel áll a piarista Horányi Elek, a *Memoria Hungarorum* tudós szerzője. – Ime, van egy kis baráti literatori kör Pest-Budán, mellyel hivatalos útjai révén állandó kapcsolatok kötik össze. Bécsben ott vannak a testőrök és azok, akik a gárdából a hadseregbe átléptek. Az idősebb Orczy Lőrincet mindenki tiszteli, fejüknek ismerik el mint embert és mint költőt.

Számos körülmény játszott tehát közre, hogy N. H. Paradis Bécsben való feltűnte mint gyujtószikra hathasson és nagyon gyorsan megérlelje egy hazafiúi tudós társaság létrehozásának gondolatát. Miként ismerkedik meg a francia Bessenyeivel és Barcsaival, nem tudhatjuk. De bizonyára első dolga volt, hogy nekik Hessen-Homburgról beszéljen. Bizonyára még többet is mond el vagy enged sejteni, mint ami valóság volt. Felkelti Bessenyei és a többiek érdeklődését. Egy Bécsben túlmutató kapcsolat, melynek erősen francia íze van, nincs minden vonzerő híján . . .

Próbáljuk rekonstruálni a Silági által közölt újabb levelek és a régebbi irodalom alapján az eseményeket! Paradis tehát családjával együtt 1779 tavaszán Bécsbe jön. 1779. április 24-én már innen ír Stockholmba a svéd „Société Patriotique Royale” titkárnak és arról tudósítja, hogy Amerikában szeretne egy „Comité”-t létrehozni. Magyarokról még nincs szó. Nem sokkal ezután azonban kap-

csolatba kellett kerülnie Bessenyeivel. Az ő társaságában utazik le Budára. Bessenyei összehívja barátait, a pálosokat, Horányi Eleket, Rác Sámuel és néhány jogászt és orvost. A beszélgetések nyomán hevenyészve megszerkesztenek egy alapszabály-tervezetet. Az elejétől fogva világos, hogy a magyar tudósoknak előbb egy saját társaságot kell létrehozniok, hogy a hessen-homburgi alapszabály értelmében annak külső tagjai lehessenek s elegen lévően egy helyen, egy „Comité”-t alkotassanak. Ez a későbbi valóságos jellemény. A tervezet még ezt a felíratot viseli: „Statuta Patriae Hungaricae et Transsilvanicae Societatis” Horányi Elek kezeírásával. Ezt próbálták továbbbesziszolni és egy elveszett latin fogalmazvány alapján készül el Ányos Pál kezeírásával a magyar nyelvű alapszabály-tervezet: „A Hazafiúi Magyar Társaságnak Törvényei”. A két cím között feltűnő a különbség. Időközben nyilván rájöttek, hogy egy közös magyarországi és erdélyi magyar társaságot még nehezebb lenne Béccsel elfogadtatni. – A magyar fogalmazvány 33 pontot tartalmaz és ezután következnek: „1779. Pünkösöd havának 10-dik napján mindezen törvények felolvastatván helybe hagyattak.” Aláírások: Bessenyei, de távollétében Ányos kezével, Ányos mp. (a baloldalon mint a társaság főtitkára és titkára), a jobboldalon: Dr. Glosius mp. Samuel Rác mp. Horányi Elek mp. – Kreskay Imre ott lehetett a megbeszéléseken vagy tudhatott róljuk, de hogy „actuaris”, azaz mondjuk jegyzőkönyvvezető lett volna, nem bizonyítja semmi, lévén minden fogalmazvány a Horányi és Ányos kezével. Kreskay nem kerül fel az egyidejűleg összeállított taglistára sem.

Császár Elemér annyit mond tömören és velősen a tervezetről, hogy az „zavaros, szűkszavú és hiányos”. Valóban nem mérközhetik az „Academia Augusta” rendszeresen kidolgozott tervével, nem ismerünk rá Bessenyei tollára sem. A magyar viszonyokból következik, hogy csak magyar és nem „hungarus” társaságot óhajtván, egyszerre szeretné megteremteni a nyelv művelő és a tudományos társaságot. A tudományoknak elsősorban nem fejlesztését, hanem terjesztését kívánja. A célkitűzésekben lévő eme bizonytalanság a később ténylegesen létrejött Magyar Tudós Társaságot is jellemezte.

Császár szerint viszont ez a tervezet a nemzeti nyelv ápolásának hangsúlyozásával a porosz és a bajor akadémiákat „túlzárnyalja”. Meg kell mondanunk, hogy a hessen-homburgi háttér és kapcsolat feltételezése miatt a magyar nyelv művelése csak szerényen húzódik meg a célok között. A 7. p. így hangzik: „Mindenféle európai nyelven lehet a Társaság Tagjainak dolgozni; de leg-főbb és leg-első érdem lesz a Magyarság, mivel ezen Társaság- úgy is leg-inkább az Anyanyelv segedelmére és a Nemzet s Haza dicsőségére alkottatik.” A 10. p. így próbálja alátámasztani a magyar jelleget: „A kiben Istenéhez, Királyához, Nemzetéhez, Anya-nyelvéhez mint magyar, buzgóság nem találhatik, fel nem vétetik.”

A külső szervezet a francia akadémiák felépítését követi. Ismer védelmező, belső és külső tagokat, valamint tanítványokat (honoraire, pensionnaire, associé, élève). Nagyon lényeges dolog viszont, hogy kimondja: a Társaság üléseket csak Pesten vagy Budán tarthat. – A 8. p. a hessen-homburgi „Société Patriotique”-kal való kapcsolatra utal, nem határozván meg pontosan e kapcsolat mibenlétét. Ezt Bessenyei valószínűleg tudta már, de nem tartotta politikusknak eleve elvenni a kedvét barátainak. Különben is a végleges magyar szöveg leírásakor nem volt jelen. A pont tehát így hangzik: „Ezen egész Magyar Társaság, Tagjává tétetik az Európai Nagy Tudós Társaságnak, mely már egész világra ki terjedett, s fő Gyülekezeteit Hessen-Homburgban azon Haza Fejedelme alatt tartja, ki annak feje.” A kapcsolat megfogalmazása a latin eredetiben sem pontosabb: 26. „Patria haec Societas Filia erit universalis Societatis Hassiae-Homburgicae, cuius fama cultiores orbis provincias pervasit, et in dies maiora sumit incrementa.”

A HMT tervezetéből még két dolgot kell kiemelnünk. Az egyiket a 5. p. tartalmazza: „Mindenféle Hitbül, Szerzetbül vétetnek fel a Társaságba Tagok, kiknek tsak tudományaik és tiszta erköltseik, de kiváltképpon szép Magyarságuk fognak tekintetni.” A tervezet összeállítói maguk is több felekezet hívei, de végre belátják, hogy a nemzeti érdek sürgetően megkívánja a tudományos életben a toleranciát. (Mária Terézia viszont éppen azért is félt magyar akadémiától, mivel ő is tudta, hogy azt kizárólag katolikusokból nálunk nem lehet létrehozni.) – A másik lényeges vonás: „Semmi nemű dolga a Társaságnak titokban nem lehet. Valamit tsinál mind világ elibe nyomtatásba kell néki jönni. Tudjuk

úgy is, hogy a titkok csak ott szoktak tartatni, hol az emberi értelem nem láthat; mivel pedig ezen Társaságnak Látás a tzélja, a titok Tárgya nem lehet." E cikkely azt az esetleg felmerülhető vádat igyekszik eleve elhárítani, hogy a Társaság szabadkőműves szervezkedés. (1796-ben fel is hangzik a vád a tudós társaság tervével kapcsolatban, hogy az ügyis „valamiféle szabadkőművesek bandája fogna lenni”.) Bessenyeiről egyébként feltételezzük, hogy nem volt szabadkőműves, talán a királynőhöz és Grass Frigyesnéhez fűződő kapcsolatai miatt, vagy jelleménél fogva, vagy mert Báróczi Sándor az volt, sőt aranycsináló is!

Paradis 1779. június 19-én Bécsből levelet ír az őrgrófnak. Úgy tűnik vagy csak Paradis tünteti úgy fel, hogy éppen most tért vissza Budáról: „A mon retour du Royaume d’Hongrie, je n’ai eu rien de plus pressé que . . .” A levél arra enged következtetni, hogy már budai utazása vagy éppen két budai útja között már küldött volna jelentést haza: többet küld, írja, mint amit kívántak tőle. Levelének szövege szerint, mely különben nem teljesen világos, küldi a magyar és az erdélyi nemzet nagyjainak kérését (une requête), hogy az őrgróf és a „Chef Comité” hozzájárulásával vétessenek fel a hessen-homburgi Társaságba, mely azonban nem történhetik meg a királynő előzetes engedélye nélkül. Küldi továbbá annak a folyamodványnak a szövegét, melyet az engedélyezés elnyerése céljából Eszterházy gróf kancellár és ő, Paradis fognak ő császári és királyi fenségének benyújtani. E kérvényt egy nagyon tudós és jó erkölcsű magyar nemes úr, erdélyi fejedelmi sarj levele jelzi, vezeti be vagy igazolja (Une lettre d’un gentilhomme hongrois . . . qui annonce la requête . . .”). (Silagi azt írja, hogy a levélnek két melléklete van a darmstadt levéltárban. Anton Raisp varasdi gimnáziumi igazgatónak levele egy horvát „Comité” ügyében és ami ránk tartozik: „Membra Societatis Patrioticæ Hungariæ et Transilvaniæ” aláírással a királynőhöz címzett folyamodvány törekvésük támogatása iránti kérelemmel, dátum nélkül.)

A darmstadti levéltárból mindeztideig nem sikerült megkapnom a Paradis-levél és mellékletei xerogramját. Ezért csak feltételezem, hogy ez a folyamodvány nem lehet más mint a Csaplár Benedek által közölt Horányi Elek kezével írt kérvény, igen ékes latinsággal, letisztázva. A Csaplár Benedek által közölt szöveg alatt ez áll: „Augusti Nominis Tui Devotissimi Clientes Societatis Patriæ Hungaræ Membra” valamint a dátum, mely némi nehézséget támaszt: „Recitata Calendis Maii MDCCLXXV In Bibliotheca PP Paulinorum.” A szöveget közlő megjegyzi, hogy a dátumot később vezették rá az iratra, az utolsó számjegy le van kopva s vehető megcsonkult X-nek vagy V-nek.

A Paradis által Hessen-Homburgba küldött folyamodvány és ez utóbbi között – valószínűleg csak az aláírásban – van egy lényeges különbség megint: ott magyarországi és erdélyi hazafiúi társaságról, itt csak magyar hazafiúi társaságról van szó. Emlékezzünk, hogy az alapszabály-tervezet magyar változata, tehát a későbbi, csak magyar s nem magyar és erdélyi társaságról beszél. Lehet tehát, hogy a Paradis által sebtében hazaküldött folyamodvány után még egyszer megfontolták magyarjaink a dolgot és az erdélyi részvételtől eltekintettek politikai okokból. – A folyamodvány nyomtatékosan utal a szakosodás hódoló, hízelgő frázisok után a hessen-homburgi kapcsolatra: „Causa praeclari moliminis nata est ex litteraria, quae apud Homburgenses laetis efflorescit incrementis, societate, cuius vestigiis insistentes in patria similem excitare, et coniunctis cum illa viribus ad communem utilitatem patria ingenia excolere perpetua foedere coniungere satagimus.” A megfogalmazás arra mutat, hogy a buda-pestiek előtt nem vált világossá teljesen a hessen-homburgi társaság jellege s hogy a „Société Patriotique” elnevezés hogyan értendő, különben nem írnák, hogy ők valami hasonlót akarnak létrehozni. A kérvény végén összegezik törekvéseik lényegét: „Etenim nostrae societatis conatus omnes eo referuntur, ut elegantiores litteras, mechanicas artes et opificia et agrorum cultura promoveat, et ad summum florem evehat. Nec minus in eo versabitur ipsius industria, ut cultiorum linguarum cognitione sibi parta, opes quibus natura ipsam beavit, Europae exhibeat, atque in sui rapiat admirationem, atque amorem.”

A Társaság tehát az irodalom, a mesterségek és a földművelés hathatós előmozdításán akar munkálkodni és a hazai szellemek kiművelésével a közjót szolgálni. A második mondat igazi értelmét elég nehéz megtalálni: a „nec minus” kifejezés arra utal, hogy nem megismételni akarja az előző mondat mondanivalóját, hanem valami új vonást akar kiemelni a Társaság törekvései közül. Ez pedig talán az, hogy a kiművelt nyelvek ismerete által – és itt egy gondolati ugrás van, vagy leírási hiba – a

hazát, melyet a természet minden jóval megáldott, Európának megmutassák, hogy az csudálja és szeresse. Ez a gondolat közhely volt az akkori magyar gondolkodásban és a hessen-homburgi „Société” tényleges vagy szándékolt munkásságára vonatkozhatató: ez az együttműködés a német és főleg a francia nyelv segítségével a magyar hazát megismertetné Európával. Ha ez az elképzelés nem fedti is a valóságot teljesen, annyi bizonyos, hogy a királynőhöz címzett folyamodvány a Társaság magyar jellegét, a magyar nyelv ápolására irányuló törekvéseit nem hangsúlyozza, sőt nem is említi. Bizonyára taktikai okokból, hiszen az alapszabályok – ha nem is a *Magyarság* vagy *A holmi* nyíltságával, utalnak a nagy célra, a tudományoknak magyar nyelven való művelésére és terjesztésére.

Paradis arról ír, hogy a magyarok folyamodványával együtt a hessen-homburgi „Société” alapszabályait is bemutatnák a királynőnek, azokkal a javításokkal, melyeket az őgróf azokon eszközölt. Azt hiszem, a francia nyelvtanár részéről csak dicsekvésnek vehető az a közlés, hogy ő a magyar kancellár, gróf Eszterházy Ferenc társaságában audienciára megy Mária Teréziához. Kétségtelen viszont, hogy a magyar kérelmezők utalnak Eszterházy kancellárra, akinek tudta nélkül ilyen engedélyezés nem történhetik, valamint arra is, hogy elnökének báró Orczy Lőrincet kérték fel.

A posta elég gyorsan jár akkor, de Hessen-Homburgból nem érkezik válasz. Paradis levelében hangsúlyozta, hogy a Társaság céljaira Magyarországon és Horvátországban pénzt kezdtek gyűjteni vagy felajánlani, de neki e pénzekhez nincs köze, ezekből nem akar hasznot vagy tiszteletdíjat. Lehet, hogy anyagi ügyekben nem tartották egészen megbízhatónak, lehet, hogy a magánéletéről kaptak kedvezőtlen információkat. Paradis viselt dolgai, nőügyei Bessenyei szerint is akadályozták a dolgok előrehaladását. Lehet, hogy a kis hessen-homburgi udvarban sincs minden rendben. Goethe a weimari herceg társaságában 1780 első napjaiban Homburgban van s igen elkedvetlenítő képet fest a kis és szegényes „udvarról”: „So ziehen wir an den Höfen herum, frieren und langweilen, essen schlecht und trinken noch schlechter. Hier jammern einen die Leute, sie fühlen wie es bei ihnen aussieht und ein Fremder macht ihnen bang. Sie sind schlecht eingerichtet, und haben meist Schöpfe und Lumpen um sich.”

Budára és Pestre fordítva a szót, Bessenyei György életében rendkívül mozgalmas napok következnek. Ellentétbe kerül hitfeleivel, akiknek ágense volt szép fizetésért, a „Ratio Educationis” ügyében. 1779 júniusában már a tárgyaló asztalhoz sem engedik a protestáns egyházak megbízottai. Beleznai Miklós egy ideig még kitart védence mellett, de júliusban kénytelen beadni a derekát: Bessenyei megszűnik ágens lenni és ezzel anyagi eszközök híján kénytelen lenne elhagyni Bécset. Éppen akkor, amikor legszebb tanulmánykötete, *A holmi* a nyomdában van, tervei érlelődnek, amikor éppen ő felbízott derék magyar tudósokat egy társaság megalapítására! – Közben július 12-én Budán összejöttek öten-hatan, a már ismertek és összeállították a leendő társaság taglistáját, Orczy Lőrincet szemelve ki elnökül. A lista felett ismét ez áll: „Societas Patriotica Transylvanico-Hungarica”. A listát Silagi Ányos kezeírásának tartja. Az feltűnő csupán, hogy néhány név helytelenül és hiányosan szerepel rajta. Az elnök (Praeses) után 13 belső tagot (Membra interna) és 6 külső tagot (Membra externa) sorol fel a következő sorrendben: Horányi Elek, Rácz Sámuel, Bessenyei György, Mészáros Ignác, Ányos Pál, Gindl József Ágoston (pálos), Barcsay Ábrahám, Báróczy Sándor, Ányos János Nepomuk (nem leltem nyomára), Glozius Ferenc (helyesen Glosius Sámuel orvosdoktor, Pest főorvosa), Cetto Benedek (piarista tanár, történetíró), Bornemisza János báró (cs. és k. kamarás, Hunyad megye főispánja), Hatvany István. A külső tagok: Bessenyei Sándor, Fehér János (helyesen Fehér Antal táblai ügyvéd Pesten, költő), Weszprémi István (debreceni professzor) Szilágyi Márton (sárospataki professzor), Gánótz Antal (a budai papnevelde igazgatója), Molnár (valószínűleg János, orvosdoktor, Silagi szerint a listán ez áll: „Artium Liberalium, Philosophiae et Medicinae, Ultrajecti in Hollandia”); 39 évig Székesfejérvár főorvosa).

A listára esetlegesen, személyes ismeretség alapján is kerültek fel nevek. A nevesebbek is főleg Bessenyeinek és Ányos Pálnak a barátai. Feltűnő, hogy Dugonics András és Szerdahelyi György nem szerepelnek. Még inkább feltűnő, hogy az említett *Anzeigen* c. folyóirat munkatársai közül senki sincs a taglistán: Dobai Székely Sámuel, Benczur József, Tersztyánszky Dániel, Ürményi József, Makó Pál,

Kollár Ádám. – Ezekkel a megszorításokkal azonban azt mondhatjuk, hogy a tervezett társaság magába foglalta volna a „terézianus” magyar irodalmat, a felsőoktatás több vezető egyéniségét, néhány orvost és jogászt, vallásra való tekintet nélkül. A *Magyarság*-ban kimondott elvek szerint szerepelnek a nagy református kollégiumok professzorai is. – Ha e listát összevetjük a csaknem ötven évvel később valóságosan létrejött Magyar Tudós Társaság taglistájával, annyit mondhatunk csak, hogy a HMT méltóbban képviselte volna az adott időpontban a szellemi életünket, mint a félelv századdal későbbi együttes. A két lista egybevetése nem mutat irodalmi és tudományos életünk rohamos fejlődésére.

A listát Budán Ányos Pál írja alá: „Relatum in Sessione Sociorum habita die 12 Julii Anno 1779 Budae. Paulus Ányos Substitutus Secretarius Societatis.” A Bécsbe küldött iratot Bessenyei is ellátja aláírásával: „percept. Vienna 20 Julii. Georgius Bessenyei Ordinarius Secretarius Societatis.” – A lista birtokában Bessenyei 1779. augusztus 3-án elhatározza, hogy most már maga fordul személyesen az őrgróf titkárához, Johann Heinrich Armbrüsterhez francia nyelven. Paradis megnyerte őket – úgy mond – az ügyben és elhatározták, hogy Magyarországon egy „Comité”-t hoznak létre „pour l’encouragement des arts et des sciences.” Ő, Bessenyei, ment el Budára és kiszemelte a megfelelő személyeket. Mivel Paradis levelére nem jött válasz, budai barátai pedig őt sürgetik, kénytelen maga írni. Mellékeli a taglistát azzal a határozott óhajjal, hogy a „Société Patriotique” vegye őket fel: „comme l’intention est d’être soumis et alliés a votre illustre chef Comité de Hesse-Homburg.” Az utóirat utal a mellékelt taglistára és bennünket is bizonyossá tesz afelől, hogy Bessenyei most csakugyan nem akar mást elérni, mint hogy vegyék fel őket a hessen-homburgi társaság tagjai sorába: „de nous fair membres actuels de votre Société”. Nincs szó arról, hogy ehhez királyi engedély lenne szükséges. Az csak egy külön magyar társaság létrehozásához lenne elengedhetetlen. Bessenyei most nem gondol erre: inkább talán arra, hogy felvételt nyervén a hessen-homburgi társaságba mint tagok, az ottani alapszabályok értelmében itt Magyarországon, Budán vagy Pesten létrehozhatnak különösebb jogi következmény vagy előfeltétel nélkül egy magyar „Comité”-t, mely ugyan nem az, amit szeretnének, de a semminél sokkal több.

Az Armbrüsterhez írott levél szövege, hangneme a XVIII. század értelmében vett kozmopolita, mint a „Société Patriotique” statutumai. Szó sem esik magyar nemzeti törekvésekről, a magyar nyelv helyzetéről, ápolásáról. Mindjárt a levél elején arra utal Bessenyei, hogy egyedül az emberiség ügye készíti az írásra („la Cause commune de l’humanité”). A levélíró nem tagadja meg filozófus voltát. Van néhány általános elmélkedés írásában, bár távol áll tőle – írja – hogy éppen ő akarjon Armbrüsternek filozófiai leckét adni: „Mais qu’il me soit permi de dir toujours que je suis hommes. C’est sous ce titre que nous voulons établir notre Société en hongrie, cependant . . . soumis et alliés a cotre illustre chef Comité de Hesse-Homburg . . .”

Bessenyei György valóban világpolgár is volt. Embernek, az egyetemes emberi haza polgárának éppen annyira érezte magát mint magyarnak. Most, amikor az európai szellemi elit, e „république immense” egy távolélő tagjához intézi szavait, ismervén a „Société Patriotique” alapszabályait, hogy annak szellemében a haza az emberiséget jelenti, úgy gondolta, nem írhat más hangnemben. Egyenrangú félnek, kiművelt európainak érezhette joggal magát, aki most nemcsak magyar ügyet képvisel, hanem egyetemes emberi érdeket is. A magyar haza sebeivel nem itt Armbrüster előtt kell előhozakodni.

Bessenyei levele már augusztus 11-én megérkezik és megteszi a hatást. A levél hangneme első sorban, gondolom, és a tekintélyes taglista, egy báró mint elnök, a tagok egy kivételével csupa nemes ember, a nevek után az irodalmi munkálkodás adatai. A levelet elolvassa az őrgróf, körbejár a „Chef Comité” tagjainál, akik nagy elégtétellel veszik tudomásul a tényt. Bessenyei egyébként e címre kérte a választ: „A MRS MRS de Bessenyei Conseiller de Leurs Majt. Imp. Roy. et Apostolique.”!

Augusztus 18-án németül igen barátságos levelet fogalmaznak meg Bessenyeinek. Mellékeli a kiállított szép tagsági okleveleket és a hessen-homburgi statutumok egy példányát.

1779 augusztusában Bessenyei átesett a katolizálás szokásos szertartásain. Az *Ephemerides Vindobonenses* hivatalosan is hírül adja, a katolikus barátok szívből örülnek, verseket írnak az

áttérésről. Debrecenben megbotránkozással fogadják a hírt. A megnyilatkozásokból érezni, hogy nem kis dolgról volt szó. Mária Terézia jelentékeny embert nyert meg az egyedül üdvözítő hit számára. – Ha tehát Bessenyeinek igazán szándékában állt a HMT engedélyeztetése a királynőnél, lélektanilag ennél jobb időpontot nem választhatott volna ki. Minden amellet szól, hogy írásban nem próbálkozott, Eszterházy Ferenc kancellár segítségével éppenséggel nem. Lehet, hogy – mint Császár Elemér feltételezi – bizalmas úton tudakolja meg, táplálhatna-e jó reménységet a dolgot illetően. Mária Terézia nagyon beteg, hihetőleg nem foglalkozik már lényeges ügyekkel. Környezetének figyelme már az új uralkodó felé irányul, és II. Józsefről senki sem tételezi fel, hogy terveibe egy külön magyar és erdélyi tudós társaság jól beilleszkedne . . .

Bessenyei maga is beteg, késik a válasszal. Október 29-én ír Armbrüsternek. Hálásan köszöni levelét, a tagsági okleveleket. Nem említi, hogy azokat kiosztotta volna. Ennek nyomára egyedül Horányi Elek esetében bukkantunk. Ellenben bizonyos politikai nehézségekre hivatkozik, melyek a Habsburg-birodalom országai közötti közjogi különbségekből adódnak („mit der Verschiedenheit denen National-Charakteren, – religionen, gesetzen . . .”) E nehézségek ellenére reméli, hogy a magyar „Comité” csakugyan létrejön. Biztosítja a „Chef Comité” iránti hálájukról és ragaszkodásukról („beständiges attachement”) a titkárt. „Anmerkungen” cím alatt a levél fontos tárgyi közléseket tartalmaz. Az első Paradis-ra vonatkozik. Talán egy elvesztett külön levél kérte ezt. A francia még mindig Bécsben van, de hogy mi lesz további sorsa, azt Bessenyei nem tudhatja. A 2. p. közli, hogy a magyar „Comité” székhelye Buda és Pest. A „Chef Comité” alapszabályait egészükben elfogadták s ezzel – írja – meg is jelölte a magyar társulás mibenlétét, milyenségét. („die art und weise der Errichtung”). A nagyon fontos 3. p. arról szól, hogy az említett politikai nehézségek, illetve különböző közjogi helyzet miatt, Horvátországban és Erdélyben külön „Comité”-kat kell felállítani. Igyekeznek tagokat gyűjteni. Vagyis a közös magyar-erdélyi társaság tervét csakugyan végleg fel kellett adni. Úgy látszik, ennyit közben tisztázott az udvarnál Bessenyei és nem akart a jövőben, ha voltak tervei még, a nagyobb ellenállás'irányában haladni.

Az „Anmerkungen” nem utal a magyarok által saját használatra kidolgozott alapszabályokról, csupán annyit ír, hogy a magyar „Comité” pecsétjére új tervezetet készítettek. A régin ez állt volna: „Deo, Regi et Patriae”. Lehetséges, hogy az elvesztett levélben Armbrüster arra figyelmeztette bécsi „kollégáját”, hogy a hessen-homburgi „Société Patriotique” egy „Comité”-jának pecsétjén a királyra és valamiféle nemzeti értelemben vett hazára való hivatkozás nem kívánatos. Nem ír Bessenyei arról, hogy a 20 magyar literator felvételéhez királynői engedély lenne vagy lett volna szükséges, vagy hogy szándékában állna a külön magyar társulás engedélyezése tárgyában lépéseket tenni. Pedig valami hasonlót vártak tőle a jelek szerint a buda-pesti barátok és várának mai eszünkkel mi is. Hacsak . . .

Hacsak időközben Bessenyei be nem látta, hogy ezen az úton nem érdemes továbbhaladni. Kár a fáradságért. Egyelőre ugyan a forma és a jó modor kedvéért ír arról, hogyan gyűjti be a magyar tudósok munkáit, hogyan küldi negyedévi jelentéseit a „Chef Comité”-nak . . . A gondolatai viszont már másutt járnak. Kezdjük az anyagiakon. A Beleznai Miklóssal való szakítás a kezdetben még sikerrel kecsegtető alaptöke-gyűjtést illuzórikussá tette. A magyarok végül is magyar tudós társaságot akarnak, mely csak magyarul írna, mert erre van most szükség. A taglista, még ha egyik-másik jelöltet a nagy sietségben meg sem tudták kérdezni, azt mutatta, hogy lenne már az országban elég magyar tudós. Ime, bizvást ki lehetett hagyni az „Anzeigen” körül becsületes honismertető szándékkal, de németül tevékenykedő tudós férfiakat, mégis együtt lenne egy ütőképes társaság. De ez több mint egy távoli törpe német államocskában lévő „Société Patriotique” fiálálja, alárendelt „Comité”-ja! Paradis talán mellőztetését látva, a kulisszatitkait is megszellőzteti a kis udvarnak és a Társaságnak Bessenyei előtt. És hozzá még a tervezett pecsétet is meg kellene változtatni! – Ez a kezdeményezés végül mégis csak Paradis személyéhez fűződik és az ő több mint kifogásolható magánélete, egyre inkább csak kompromittálja még a megkezdett kisserű vállalkozást is. – A királynő beteg, az udvari körök a kulturális politikában sokkal inkább központosítani akarnak. Persze, más lenne a helyzet, ha nem

néhány ember, hanem a nemzet, az országgyűlés, a tehetős főrendek akarnák a magyar tudós társaságot . . .

A *holmi* éppen a nyomdában van. Az új felismeréseket egy rövid cikkben még be lehet illeszteni a szép kötetbe, s akkor az új, világos elgondolás, melyet a HMT tervezetése, a taglista összeállítása, a magyar tudományos élet seregszemléje csak megerősítettek, egészen közelesen napvilágot is láthatna. Így fogom én fel a *A holmi* XXVII. fejezetét *A magyar nyelv felemelkedéséről*. Itt találjuk meg Bessenyei írásában először az „akadémia” szót, a „tudós társaság”-ot, mai értelemben (és nem tudós társalkodás értelemben) és hogy az Magyar Társaság! „Mikor fognak tiszta magyar Akadémiát csinálni? Vagy oly tudós társaságot öszveszerezni, melynek más kötelessége hivatala szerént ne lenne, hanem hogy magyarul írjon? . . . Ha a nemzet akarja s valamit öszvetészen, fundálhat egy Magyar Társaságot, mely néki mindig magyarul írna, be dicsőséges dolog lenne!” – Annak a visszatérő hangsúlyozása, hogy „csak magyarul”, szerintem felelet a HMT alapszabály-tervezet 7. pontjára: „Mindenféle Európai nyelven lehet a Társaság Tagjainak dolgozni . . .”

A *holmi*-ba utólag beiktatott kis fejezet csak röviden, rögtönözve, de a felfedezés lelkes örömeivel veti fel a gondolatot. A *Jámbor Szándék* címen ismert dolgozat fejt ki rendszeresen, logikusan a Magyar Társaság szükséges és lehetséges voltát. Ez a gondolatmenet tartalmazza Bessenyei György összes tapasztalatait, beleértve a HMT körüli fáradozást és kiábrándulást.

Ezzel a HMT története lezárult. Ez a társaság nem élt soha, nem jött létre, nem működött s így nem beszélhetünk róla úgy, mint az első „magyar” tudományos társaságról. Horányi Elek Kézai Simon krónikáját kiadja 1782-ben s ennek címlapján magát „Societatum Hasson-Homburgiensis et Regiae Suevicæ, ac Electoratus Boicæ membrum honorarium”-nak vallja, és természetesen tudja, hogy magyar tudós társasági tagságra nem hivatkozhatik, magát a tagsági oklevél birtokában ilyennek nem érezte, ő sem, aki a legjobban be volt avatva az ügyekbe. – Az 1779/80-as esztendő fontos szakasz kulturális életünkben. A HMT létrehozására tett sikertelen kísérlet hiteles története gazdagítja a korra vonatkozó ismereteinket. Megmutatja, hogy egy kevés segítséggel már akkor össze tudta volna fogni a magyar tudósokat és literátorokat egy magyar tudós társaság, melyre az elkövetkezett sokkal kedvezőlebb körülmények között gyakorlatilag még egy fél évszázadig kellett várni.

Bessenyei György hessen-homburgi kapcsolatai nem szakadnak meg azonnal. Van ennek a kapcsolatnak még egy érdekes fejezete. A „Chef Comité”, elsősorban az ambiciózus és energikus Armbrüster még egy kísérletet tesz a társaság főcéljának megvalósítására, s ebbe most már Bessenyeit személy szerint szeretnék bevonnai. Európa számos tudományos társaságához azzal az ajánlattal fordulnak 1780 tavaszán, hogy egy nagyszabású tudományos referáló központot hoznak létre Európa szívében, mindenki részvételével, mindenki hasznára. Ha minden tudós társaság beküldi Hessen-Homburgba a frissen megjelent könyveket, új találmányok leírását, ők mindent lefordítanak a kívánt nyelvekre. Így gyorsan megtudnák Stockholmban és Velencében, hogy milyen tudományos eredmények születtek éppen Madridban és Londonban. A terv jó, megfelel a „Société Patriotique” statutumainak. Csak éppen keresztülvihetőnek kell tartanunk, mivel ismerjük – jobban mint a kortársak – a hessen-homburgi lehetőségeket.

Armbrüster Bessenyeinek személyre szóló felhívást küld: arra kéri, hogy Bécsben egy informáló irodát (Korrespondenz-Comptoir) hozzon létre, szervezzen maga köré Bécsben egy erős „Comité”-t és támaszkodva a magyar „Comité”-ra is, referáljon Magyarországról, Velencéről és Itália más országairól. Élénk fantáziával ír Armbrüster a bécsi „Comité” elképzelhető jövődjéről, szerteágazó munkásságáról. – Bessenyei 1780 május 23-án válaszol Armbrüsternek. Nyilván megvan az oka annak, hogy előbb hosszabban Paradis viselt dolgairól ír. A német levelezőtárs kérte erre nyomtatékosan. Bessenyei férfias nyíltsággal, de helyzetét ki nem használva igyekszik tárgyilagos maradni. Paradis őt személy szerint soha meg nem sértette, ezért be nem mocskolja. De meg kell hogy mondja: a francia viselkedése a közös ügynek, a magyar „Comité”-nek ártott és árt. Ők egy évvel ezelőtt örömmel fogadták Paradis és javaslatát. Legjobb lett volna, ha akkor rögtön visszamegy Homburgba, mert jellemének gyengeségei lerombolták a közvéleményben azt, amit gondolatai építettek. Ő, Bessenyei, védte egy ideig

tekintélyével, becsüli irodalmi munkásságát, de most mint a császári könyvtár őre, kénytelen vele minden közösséget megtagadni. Civakodás a szolgálójával, nő-ügyek, rossz hírbé hozták a szerencsétlen embert, és ez ártott a közös ügynek is és most nehéz lesz a szépen megindult dolgot újra mozgásba hozni. (Nem hihető persze, hogy a HMT ügye Paradis csélcsep magatartásán bukott volna el, de bizonyos, hogy a francia viselkedése még inkább elvette a kedvét Bessenyeinek az amúgy is kilátástalannak tűnő vállalkozástól.

Armbrüster meztisztelő ajánlatára egy későbbi időpontban ígér választ, egyelőre udvariasan ragaszkodásáról biztosítja a „Chef Comité“-t. Ha később újra átgondolta a „Société Patriotique“ tervét, be kellett látnia, hogy nem vállalhatja el ezt a szerepet. Sem általános műveltségének hiányai, sem egészségi állapota nem tennék lehetővé a szerepkör betöltését. Különben is a főfeladat most a magyar nyelvű tudományos élet megteremtése.

A hessen-homburgi elképzelések nem is valósulnak meg. Az európai tudományos életnek szüksége volt viszont a nemzetközi referáló folyóíratra, és 1785-ben meg is indul az *Allgemeine Literatur-Zeitung* Weimar–Jena szellemi központtal, a legjobb erők közreműködésével. A magyar és a magyarországi anyagot a hazai német polgárság tudós képviselői, J. Ch. Engel és Schedius Lajos referálják. Schedius 1798-ban itt ad részletes beszámolót Európának a magyar irodalomról, elsősorban a magyar felvilágosodás első nagy szakaszáról, a Martinovicsék kivégzését megelőző két évtizedes virágzásról. E korszak egy bimbóban rekedt virága volt a HMT. Valóságos történetét megismerve, világosabban áll előttünk a kor, érdekes vonásokkal gazdagodott Bessenyei Györgyről alkotott képünk, felvillant a magyar törekvések európai háttere. Eredménynek ez nem is kevés.

Lajos Némedi

PATRIOTISCHE UNGARISCHE GESELLSCHAFT (1779–1780)

Es handelt sich um die Geschichte eines Versuches, der 1779–80 von György Bessenyei und anderen ungarischen Literaten unternommen wurde, in Buda und Pest eine ungarische gelehrte Gesellschaft ins Leben zu rufen. Nur lückenhafte und zum Teil falsche Vorstellungen lebten davon im ungarischen literarischen Bewußtsein und die philologische Forschung hat bis vor kurzem auch wenig zu Tage gefördert. Denis Silagi fand 1960 im Hessischen Staatsarchiv in Darmstadt drei Briefe von Bessenyei und andere Dokumente, die ermöglichen, die wahre Geschichte dieses wohlgemeinten, letzten Endes aber mißglückten Versuches zu rekonstruieren.

Die Idee einer ungarischen, ja magyarischen Akademie der Wissenschaften und die Absicht eine solche zu gründen lebt seit dem Anfang des 18. Jahrhunderts. Die Wiener Regierung hätte eine alle Länder der Habsburger umfassende Institution lieber gesehen, die Kräfte reichten aber zu einer solchen nicht. Den rein ungarischen Bestrebungen stand Wien ablehnend gegenüber, da sie vielmehr die zentripetalen Kräfte stärken wollte.

Von 1772 erwachte die ungarische Literatur im Zeichen der Aufklärung zu einem neuen, vielversprechenden Leben. György Bessenyei, Offizier in der Noble-Garde Maria Theresias in Wien, war die führende Persönlichkeit mit Tragödien, Lehrgedichten und Essays. 1777 erschien die „Ratio Educationis“, die erste umfassende staatliche Regelung des Schulwesens in Ungarn. Die einzige Universität des Landes wurde aus einer Kleinstadt an der westlichen Grenze in den geographischen Mittelpunkt des Landes, in den alten Königssitz Buda verlegt. In den besten Köpfen reifte der Wunsch heran, in Buda und Pest eine wissenschaftliche Sozietät zu gründen, deren erste Pflicht die Pflege der vernachlässigten Muttersprache wäre.

Im Frühjahr 1779 erschien Nicolas Hyacinthe Paradis, der Sekretär der „Société patriotique de Hesse-Homburg“ in Wien, mit dem Plan, der Gesellschaft in Ungarn und Kroatien Filialen zu organisieren. Er machte die Bekanntschaft von György Bessenyei und Ábrahám Barcsai, kam mit ihnen nach Buda und Pest, zur Beratung mit anderen Dichtern und Kulturpolitikern. Es wurde eine

ansehnliche Mitgliederliste zusammengestellt für eine „Societas Patriotica Transilvanico-Hungarica“, die aber laut Satzungen als ein „Comité“ der Hessen-Homburger Gesellschaft arbeiten sollte. Man dachte wahrscheinlich daran, daß man auf diese Weise Schwierigkeiten von Seiten des Wiener Hofes aus dem Wege gehen könnte.

Die ungarischen Mitglieder, 20 bedeutende Männer, fast ausnahmslos adligen Ursprunges, Dichter und Wissenschaftler, wurden in Hessen-Homburg freudig begrüßt, die Mitgliedsdiplome ausgestellt. Der vielversprechende Versuch scheiterte jedoch, da die ungarischen Literaten, allen voran György Bessenyei, schnell einsahen, daß ein „Comité“ der „Société Patriotique de Hesse-Homburg“ die Hoffnungen und nationalen Aspirationen nicht befriedigen könnte. Die ungarische Literatur und Wissenschaft brauchte eine rein ungarische Akademie zur Pflege der ungarischen Muttersprache und der Wissenschaften in einer erneuerten ungarischen Sprache.

György Bessenyei ließ den Plan fallen und verfasste 1781 seine großartige Programmschrift zur Errichtung einer selbständigen ungarischen Akademie, die mit den vereinten Kräften der Nation, des Adels, vor allem der reichen Aristokraten zustande gebracht werden könne. Diese Akademie begann ihre Tätigkeit allerdings erst 50 Jahre später.